

ЦЕРКОВНІ СТАРОЖИТНОСТІ В КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО ДАВНЬОСХОВИЩА

Катерина Литвин

УДК 069.02:247(477.51)“18/19”

Автор висвітлює умови заснування давньосховищ в Україні, прослідковує історію формування колекції культових предметів Чернігівського єпархіального давньосховища, здійснює опис його церковних старожитностей, які збереглися і ввійшли в колекцію Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, та опис давно зниклого церковного начиння.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, музей, єпархіальне давньосховище, церковні старожитності.

The author explores history of the antiquities storages in Ukraine, highlights development of the Chernihiv Eparchial Antiquities Storage's collection of objects of religious worship, and inventories the church antiquities of the Chernihiv Storage of Relics that were preserved and became a part of the collection of the Tarnovskyi Chernihiv Historical Museum. The church implements that disappeared long time ago are also analyzed.

Keywords: Chernihiv Eparchy, museum, eparchial relics storage, church antiquities.

Сьогодні проблема церковної історії та культури є однією з пріоритетних тем регіональних досліджень. Адже в лоні церкви зароджувалися й розвивалися музика, архітектура, релігійне образотворче мистецтво. Духовенство замовляло, фінансувало та зберігало шедеври іконопису, розпису, оздоблення культових приміщень і старовинного начиння.

Систематичне вивчення церковних старожитностей Чернігівщини розпочав видатний архієпископ Чернігівської єпархії (1859–1866) Філарет Гумілевський (Конобеївський) (1802–1866).

Упорядковане ним дослідження «Историко-статистические описания Черниговской епархии» є невичерпним джерелом цінних відомостей про минуле цього краю¹. За радянської влади вивчення життєвого та творчого доробку архієпископа було перервано. Лише на початку 1990-х років науковці розпочали досліджувати та вивчати спадщину Філарета Гумілевського. Однією з перших публікацій, присвячених Філарету та його внеску в розвиток історичного краєзнавства України, була стаття історика О. Коваленка². Згодом історик О. Тарасенко³ та протоієрей

Артемій Сластьон⁴ присвятили вченому-владиді свої дисертаційні дослідження.

З-поміж дослідників минувшини Чернігівщини варто назвати краєзнавця, археолога, музеєзнавця П. Добровольського (1871–1910). Починаючи з 1898 року, на сторінках «Черниговских епархиальных известий» за його підписом з'являлися публікації церковно-історичного змісту. Він дослідив розписи Спаського собору та Єлецького монастиря в Чернігові, залишки Юр'ївської божиці в Острі та інші пам'ятки⁵.

Вивчав і складав опис церковного начиння Чернігівської єпархії завідувач місцевого давньосховища В. Дроздов⁶. Свою увагу дослідник зосередив на пам'ятках українського золотарства XVII–XVIII ст., питаннях збереження церковних старожитностей. Так, на сторінках тогочасного єпархіального часопису було опубліковано його статтю «Учреждение Черниговского епархиального древлехранилища» про історію заснування Чернігівського єпархіального давньосховища⁷. У 20-х роках XX ст. вийшов друком науковий збірник, присвячений Чернігову та Північному Лівобережжю, на сторінках якого було вміщено розвідки про давні церкви та літургійне срібло⁸.

Лише за часів незалежності в Україні було розпочато систематичні дослідження цієї проблематики. Питання церковної історії, охорони пам'яток архітектури та мистецтва Чернігівщини спеціально вивчав історик, краєзнавець Г. Курас. Він, зокрема, опрацював і ввів до наукового обігу масив маловідомих архівних джерел з історії створення Чернігівської архівної комісії, дослідив біографії її діячів⁹. Ця проблематика стала основою його дисертації «Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України» (1992).

До теми функціонування православних музеїв долучилася історик Я. Хіміч. Вона реконструювала умови заснування єпархіальних музеїв, проаналізувала принципи формування, структурування, шляхи поповнення колекцій Кам'янець-Подільського, Полтавського та Чернігівського єпархіальних сховищ церковних старожитностей¹⁰. На початку 90-х років XX ст. свої дослідження розпочала історик-краєзнавець О. Гейда.

Її розвідки були присвячені історії виникнення церковно-історичного краєзнавства, характеристик його основних центрів наприкінці XIX — на початку XX ст.¹¹, пам'яткам церковної архітектури краю та умовам їх збереження¹². Питання історії формування колекції культових предметів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського досліджувала І. Синельник¹³. Окремий інтерес науковців і музейних працівників становило вивчення церковного начиння (В. Зайченко¹⁴, Г. Арендар¹⁵, І. Светачова¹⁶ та ін.).

Отже, у центрі уваги дослідників перебувають проблеми заснування сховищ церковних старожитностей переважно в контексті загальної церковної історії. Значний інтерес викликає також вивчення окремих груп культових предметів. Ми маємо на меті звернутися до маловідомих аспектів опису зразків церковної старовини.

Важливою подією для Чернігівщини стало заснування архівної комісії (1896), на основі якої згодом створено історичний музей. Завданнями комісії були збирання, опис і збереження архівних документів, етнографічних і статистичних матеріалів, відомостей про місцеві старожитності та пам'ятки минувшини. Власне ідея заснування музею такого типу виникла ще в чернігівського архієпископа Філарета Гумілевського, відомого вченого-історика та богослова. Він народився й виріс у російській глушині, здобув вищу освіту в Московській духовній академії, де після закінчення навчання отримав перший викладацький досвід і прийняв чернецтво з ім'ям Філарет (у святому хрещенні його звали Дмитром)¹⁷. Протягом 1835–1841 років Філарет Гумілевський обіймав посаду ректора Московської духовної академії. У 1841 році був висвячений на єпископа Ризького, а від 1848 року й аж до смерті був пов'язаний з Україною¹⁸.

Призначений у 1859 році на чернігівську архієрейську кафедру, Філарет захопився вивченням місцевої старовини. Результати краєзнавчих досліджень він викладав на сторінках неофіційної частини часопису «Черниговские епархиальные известия»¹⁹, який заснував у 1861 році. Єпархіальний журнал складався з двох частин: крім щотижневої офіційної, була й неофіційна, яка вихо-

дила раз на два тижні під назвою «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям». Вона містила відомості про церковні старожитності краю, описи стародавніх ікон, культових речей, а також побуту та звичаїв місцевих жителів.

У 1907 році Чернігівське епархіальне давньосховище очолив відомий дослідник церковної старовини та історії Чернігівщини Володимир Дроздов (1879—?). Він народився в місті Петровськ (нині — Саратовська обл., РФ) у родині протоієрея, а після закінчення Казанської духовної академії отримав ступінь кандидата богослов'я. Про сферу його інтересів свідчить активна діяльність В. Дроздова протягом 1906—1908 років у роботі Чернігівського попереднього комітету, зокрема участь в організації XIV Всеросійського археологічного з'їзду²⁰. Він цікавився питаннями історії українського золотарства XVII—XVIII ст., детально вивчав Царські врата чернігівської Єкатерининської церкви. Аналізуючи наукову діяльність Філарета Гумілевського, В. Дроздов звертає увагу на заклик владики не лише вивчати та описувати пам'ятки старовини, а й сприяти їхньому збереженню: «Как мало ценятся и как быстро гибнут памятники старины, — наконец значение самих памятников, как вещественных доказательств»²¹. «Сподівався владики, — пише В. Дроздов, спираючись на дослідження П. М. Добровольського²², — на заснування хоча б на п'ять губерній по одному товариству, які б “поставили своей задачей приводить в известность местные исторические памятники и, по мере сил, заботиться об их обнаружении, то нет сомнения, что в четверть столетия запас наших исторических знаний удесятился бы в сравнении с настоящим. [...] Руководясь этой мыслью, считаю своим долгом сделать попытку к образованию такого общества для Черниговской губернии»²³.

У серпні 1866 року, під час поширення в Чернігівщині епідемії холери, архіпастир поїхав у Конотоп, де, заразившись, помер 9 серпня. Його було поховано під Троїцьким собором у Чернігові.

Передчасна смерть завадила створенню музею церковної старовини.

Задуми вченого-владики почали реалізуватися із заснуванням Чернігівської архівної комісії. У її роботі брали активну участь церковні історики-краєзнавці П. Добровольський, М. Доброгаєв та клірики Чернігівської єпархії, котрі досліджували рідний край, зокрема священник кафедрального собору (на той час — Спасо-Преображенського) О. Єфимов, священник Георгієвської церкви с. Рудка Чернігівського повіту К. Карпинський та ін.

Спільними зусиллями членів комісії та українського письменника й громадського діяча М. Коцюбинського було складено програму збору відомостей археологічного, історичного та етнографічного характеру в Чернігівській єпархії. Однак наслідки Першої світової війни негативно позначилися на діяльності Чернігівської архівної комісії — у 1919 році вона припинила свою роботу.

Поштовхом до вивчення культурних надбань Чернігівщини послужили й започатковані в 1869 році археологічні з'їзди. Відомо, що за дорученням XI археологічного з'їзду, який відбувся в Києві (1899), член Чернігівської археологічної комісії П. Уварова оглянула сільський храм, побудований на Чернігівщині О. Розумовським, з метою вжиття заходів для його збереження та реставрації. Під час ознайомлення з історичною пам'яткою графиня була глибоко вражена недбалістю ставлення причту до старовини. Священнослужителі, не розуміючи історичної та художньої цінності культових речей, продавали або викидали старовинні предмети церковного вжитку²⁴. Свої претензії П. Уварова висловила єпископу чернігівському та ніжинському Антонію Соколову²⁵. Тоді преосвященний Антоній постановив: «в предотвращение на будущее время случаев уничтожения и утраты старинных церковных вещей учредить в Черниговской епархии “Епархиальное Древлехранилище”... с тем, чтобы в нем были собираемы и хранимы старинные церковные вещи... в виду сего привести в известность, в каких именно церквях и монастырях епархии и какие именно имеются старинные вещи»²⁶.

Варто зауважити, що в Україні вже було накопичено певний досвід створення церковних музеїв при духовних академіях, церковно-археологічних товариствах і давньосховищах — місцях зберігання культових предметів. На той час функціонував Київський церковно-археологічний музей при Київській духовній академії (відкритий у 1872 р.), який мав відділи рукописів, богослужбового начиння, історичних реліквій тощо²⁷. У 1887 році на кошти Свято-Володимирського братства було засновано Свято-Володимирське давньосховище²⁸, започатковано музей церковних старожитностей у Кам'янці-Подільському при Казанському кафедральному соборі (1890)²⁹.

Відомо, що консисторія Чернігівської єпархії розіслала циркуляр владика з метою до 22 липня 1900 року отримати відомості з понад 90 церков і монастирів з переліками й описами культових речей, цінних як пам'ятки історії та мистецтва, що потребують спеціального збереження³⁰. Організацію Чернігівського музею церковних старожитностей стимулювала підготовка до чергових археологічних з'їздів — XIII в Катеринославі (1905) та XIV в Чернігові (1908). У рамках останнього проводилося святкування 1000-ліття від першого повідомлення про місто в давньоруському літопису. Тому організатори спрямували проблематику з'їзду на вивчення церковних пам'яток Чернігівщини та частково Полтавщини. Дослідникам було запропоновано зібрати перекази про Спаський собор у Чернігові, описати стародавні церкви міста, вивчити дерев'яні церкви Чернігівської губернії, залишки стародавньої церкви із фресками в Острі, виявити народні елементи в пам'ятках місцевого церковного живопису, розглянути питання впливу італійського живопису на релігійне малярство України, проаналізувати поширення стилю рококо в національному церковному зодчестві та відображення українського побуту в релігійному живопису³¹.

Напередодні XIV археологічного з'їзду готувалася виставка, що презентувала старожитності Лівобережної України³², зокрема культові предмети. Відомо, що в травні 1906 року представники духовної консисторії звернулися до ректора Чернігівської духовної семінарії — протоієрея Якова

Яковича Галахова — з проханням призначити з педагогічного складу семінарії відповідального за створення Чернігівського єпархіального сховища старожитностей, і він поклав цей обов'язок на викладача словесності та історії російської літератури В. Дроздова³³.

Реалізацію свого завдання В. Дроздов розпочав підготовкою статуту, який складався із семи розділів³⁴. У ньому було визначено мету заснування музею такого типу («собрание в одном месте церковно-исторических памятников, ... возможность их научного исследования»³⁵), запропоновано схему поділу пам'яток на речові та писемні, подано перелік умов їхнього зберігання («все поступающие предметы помещаются и хранятся в особо устроенных витринах, шкафах, рамах за стеклом»³⁶). Також запропоновано склад працівників сховища старовини: правлячий архієрей та його вікарний єпископ, а також члени, які у свою чергу поділялися на дійсних і почесних. До останніх належали «лица, оказавшие особое услуги своими пожертвованиями, трудами на пользу древлехранению, или внесением не менее 50 руб. единовременно»³⁷, а дійсними членами вважалися «лица, сделавшие ценные пожертвования или уплатившие в год не менее одного рубля. [...] Ежегодный взнос может быть заменен единовременным в количестве не менее 25 руб.»³⁸. Окремо було розроблено питання музейних коштів і схему управління єпархіальним сховищем старожитностей. Устав затвердили єпископ Антоній і чернігівський губернатор М. Родіонов на єпархіальному з'їзді духовенства³⁹. Офіційна дата заснування Чернігівського єпархіального давньосховища — 14 жовтня 1906 року.

Духовна консисторія передала В. Дроздову одержані із церков і монастирів списки мистецьких та історичних пам'яток. Очевидно, ці відомості були неповними, адже «некоторым понималось, что сведениями требуется именно ценные — золотыя и серебряныя вещи, а так как таких вещей отдавать никакого расчета не было, то и писалось, что ценных вещей при церкви не имеется»⁴⁰. Таким чином, пошукова експедиція стала єдиним шляхом до створення колекції

Чернігівського єпархіального давньосховища. Улітку 1907 року В. Дроздов разом зі священником К. Карпинським, членом Чернігівської архівної комісії, здійснив подорож губернією з метою безпосереднього ознайомлення з пам'ятками, які Церковно-археологічна комісія⁴¹ внесла до списку «желательных к помещению в древлехранилище»⁴². Серед них були ікони із золотним тлом візантійського зразка, південноросійського письма, притаманного XVI–XVIII ст. Зокрема, ішлося про такі ікони, як «Бог-Отець у папській тіарі», витвори місцевих художників «Адам у раю в “брилі”», а також вирізані на дереві «Нерукотворний Спас», «Знамення Божої Матері». Поміж пам'яток були й статуетки, розмальовані натуральними барвами, підсвічники з глухою різьбою і написами — ручними та цеховими. Цікавили членів церковно-археологічної комісії також предмети церковного начиння: плащаниці з малоросійськими написами тропарів, церковнослов'янськими віршами; дарохранильниці із хрестом, мальованим чи рельєфним образом Христа, хрестом у виноградних лозах; натільні хрестики; маленькі іконки з чорного дерева; диски і зіздиці незвичайної форми з литими бюстиками та голівками, часто нецерковного зображення; шлюбні вінці, зокрема особливий інтерес становили лубочні, розмальовані, з написами і без них, залізни, паперові (картонні)⁴³.

Загалом планувалося здійснити дві пошукові експедиції. На відрядження було видано 120 крб з єпархіальних коштів⁴⁴. Перша експедиція, яка здійснювалася з 12 липня по 23 серпня 1907 року, ставила на меті ознайомлення із церквами та монастирями в містах, найменш досліджених археологами. Вона охопила такі населені пункти північних повітів: Городня, Лемешівка, Климове, Новозибків, Клинци, Сураж, Душатин, Ляличі, Мглин, Почеп, Красний Ріг, Погар, Стародуб, Новгород-Сіверський, Короп, Сосниця, Березне.

Як згадує В. Дроздов, уже на початку експедиційної роботи дослідники були розчаровані небагатьма ставленням до церковної старовини. Досить часто доводилося чути: «там “старые” иконы “попалили”, или сторож самовольно на дрова

изрубил, там “старья” ризы сожгли, и серебра “богато” добыли, там отвезли несколько возов “шмаття” на берег, попалили и пепел на воду пустили»⁴⁵. Однак у багатьох місцях дослідникам траплялися зразки старовинного шиття оксамиту й атласу простим і крученим сріблом, з різноманітними малюнками вибійки та парчі, «богатый набор малороссийского литургического шитья на подризниках»⁴⁶.

Під час другої експедиції, яка тривала з 26 серпня по 1 вересня того ж року, науковці мали на меті ознайомитись із церковними пам'ятками таких населених пунктів: Жукотка, Кархівка, Пакуль, Ковпит, Слабин, Любеч. Протягом двох експедицій дослідники подолали 1093 версти, обстежити 7 монастирів і 150 церков, унаслідок чого зібрали 500 предметів старовини⁴⁷. Як засвідчує каталог, представлений на XIV археологічному з'їзді, поміж найцікавіших знахідок можна відзначити рукописне Євангеліє 1623 року, портрет Феодосія Углицького, датований початком XVIII ст., два шлюбні вінці XVI ст., дерев'яну дарохранильницю, два різьблені хрести з кипарису, три бронзові енкаліпони давньоруського періоду, чотирнадцять ікон XVII ст., виконаних у живописній манері, характерній для України барокової епохи, та антимінс, підписаний митрополитом Петром Могилою⁴⁸. Саме ці експонати ввійшли до колекції давньосховища та були представлені на виставці. Було також виставлено 68 книг різних друкарень: Євангеліє XVII–XVIII ст. у срібних оправах, Анфологійон Новгород-Сіверського монастиря 1678 року, твори Лазаря Барановича («Меч духовний» 1666 р., «Труби на дни нарочития» 1674 р.), Іоанкія Галятовського («Ключ разумения» 1665 р., «Небо новое» 1665 р.), «Грамматика слов'янська» Мелетія Смотрицького 1648 року та ін.⁴⁹ Найбільшу частину експонатів Чернігівського єпархіального давньосховища (715 з 873) було віднесено до розділу церковних старожитностей. Це ікони, антимінси, плащаниці, хрести, дарохранильниці, диски, зіздиці, вінці; церковне вбрання — фелони, епитрахилі, поручі, подризники; воздухи та покрівці.

Виставка мала значний успіх. У 1912 році музей одержав постійне приміщення — кімнату на

третьому поверсі новозбудованого Єпархіального будинку⁵⁰. У 1915 році колекція єпархіального давньосховища поповнилася перевезеними церковними речами з Максаківського та Новгород-Сіверського монастирів⁵¹. Воєнний час уніс корективи в діяльність Чернігівського єпархіального давньосховища. У приміщенні Єпархіального будинку розташували госпіталь для поранених. Музейні експонати під час війни зберігалися в ящиках, де вони пролежали до 1921 року⁵². Тоді колекція давньосховища стала основою щойно організованого музею культур, який у свою чергу в 1925 році увійшов до складу Чернігівського державного музею.

Нині ми можемо послугуватися трьома описами колекції церковних старожитностей Чернігівського єпархіального давньосховища. Перший, найповніший з них, було складено 1908 року П. Добровольським до XIV археологічного з'їзду в Чернігові у вигляді «Каталогу»⁵³. Він уміщає описи пам'яток дев'яти відділів виставки, підготовленої до з'їзду. Зокрема, відділів старожитностей, виявлених шляхом археологічних розкопок, і звичайних знахідок, церковних старожитностей, медальйонів і нумізматики, стародруків, рукописів, історичного, етнографічного та картографічного відділів. У відділі церковних старожитностей було описано 24 антиминоси, 21 плащаницю, 22 фелони та епитрахилі, 60 пар поручів, 72 підризники, 127 стихарів, 41 воздух, 73 покрівці.

Другим джерелом є «Опис речових та писемних пам'яток», складений того ж року В. Дроздовим та О. Карпинським і надрукований у вигляді каталогу в спеціалізованому виданні давньосховища⁵⁴. Тут було описано 262 експонати XVIII—XIX ст., розміщені в таких розділах: святі ікони (написані по дереву, барельєфні, підвісні, дукачі, Царські врата; окремо виділено старообрядницькі ікони); святі ікони та зображення, написані на полотні; портрети святих та історичних осіб — митрополита Варлаама Ясинського, архієпископів Феодосія Углицького, Філарета Гумілевського; гравіювальні дошки, кліше з чернігівської друкарні, печатки чернігівських єпископів, архієпископа Філарета; закладні мідні дошки — з

Вознесенської церкви в Чернігові, із церков Чернігівського повіту.

Нарешті, третій каталог В. Зайченко * «Гапти XVII—XIX століть»⁵⁵ було опубліковано в 1991 році. У ньому описано 281 пам'ятку гаптування, які збереглися та ввійшли до колекції церковних старожитностей Чернігівського історичного музею. Ця колекція була сформована з експонатів музею культур, зібрань архівної комісії, колекції Чернігівського єпархіального давньосховища, а також пам'яток невідомого походження. З колекції давньосховища В. Зайченко описала 7 фелонів, 5 епитрахилей, 7 пар поручів, 16 покрівців, 15 воздухів і 1 плащаницю.

На підставі цих описів (каталогів) ми маємо унікальну можливість не лише реконструювати первісний склад колекції, а й здійснити її етнокультурологічний, мистецтвознавчий аналіз.

Церковне вбрання колекції Чернігівського єпархіального давньосховища репрезентують фелони кінця XVII — XVIII ст. Їх шили переважно з вишневого та зеленого оксамиту, золотисто-срібної, блакитної, коричневої чи зеленої квітчастої парчі та квітчастого шовку. Підкладки виготовляли полотняні⁵⁶, а їхній колір залежав від кольору фелона. Так, трапляються підкладки зеленого, синього, темно-сірого кольору. Є в колекції єпархіального сховища і фелон на шовковій кремевій підкладці, обшитий золотним мереживом.

Опліччя фелонів майстрині виділяли гаптованою орнаментальною смужкою із зеленого чи бордового оксамиту. На опліччі вигаптовували Деісусний чи Богородичний ряд. У колекції давньосховища був лише один фелон з вигаптуванням Богородичним рядом, але, на жаль, усі постаті, крім Богородиці Оранти, Варфоломія та Іакова, втрачено⁵⁷.

Деісусний ряд мав декілька варіантів: Ісус Христос на троні в оточенні двох янголів і десяти постатей предстоячих; Ісус Христос на троні в оточенні чотирьох янголів; десять постатей предстоячих і півфігури Богородиці, преподобних Ан-

* Каталог люб'язно надала авторці статті В. Зайченко, за що висловлюємо їй щиру подяку.

тонія та Феодосія; Ісус Христос на троні в оточенні двох янголів і десять постатей предстоячих. Зберігся в чернігівському музеї у відділі церковних старожитностей фелон, на опліччі якого був вигаптуваний тричастинний Деїсусний ряд на хмарах: Ісус Христос на троні в оточенні двох янголів, Богородиці та Іоанна Предтечі (у центрі) та дві групи предстоячих із шести постатей (обабіч). Кожна з трьох частин Деїсусного ряду обрамлена орнаментальними лініями з квітів і листя⁵⁸.

Залишився у спадок Чернігівському історичному музею ім. В. В. Тарновського і фелон з колекції давньосховища, на опліччі якого вигаптувано багатофігурну композицію «Успіння Богородиці», півпостаті преподобних Антонія і Феодосія та «Покрова Богородиці»⁵⁹.

У більшості випадків гаптування виконували золотними, срібними та шовковими нитками. Трапляється й гаптування різнокольоровими пряденими та блакитними шовковими нитками, намистинами та блискітками (вінці), склом «у прикріп». Риси облич, руки та ноги постатей вишивали шовком по саєту чи робили живописними. Довжина фелона становила від 130 см до 138 см.

На виставці, підготовленій до XIV археологічного з'їзду, було представлено опліччя фелона кінця XVII – XVIII ст., виготовлене російськими майстрами – з темно-лілового оксамиту на полотняній підкладці. На ньому вигаптувана композиція з рослинних шишкоподібних мотивів різного розміру, перевитих хвилястими гілками. Центр композиції виділено трьома великими мотивами. Гаптування виконано золотними та срібними нитками «у прикріп». Великі мотиви вишиті окремо та нашиті на тканину по високій «карті». Тло тканини зашито блискітками з білого металу⁶⁰.

Серед церковного вбрання в місцевому давньосховищі також представлено епитрахилі другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Як правило, епитрахилі шили в комплекті з фелоном, поручами, поясом, набедреником та палицею. Набір виготовляли з тканини одного кольору. Підкладки, як і на фелонах, робили з полотна синього кольору⁶¹, хоча в колекції чернігівського давньосховища була епитрахиль на двох підклад-

ках — кремовій шовковій та полотняній (під шовковою)⁶².

Аналізуючи характеристики гаптованих композицій для епитрахилей, приходимо до висновку, що існувало декілька їх варіантів. Перший — «Древо Єсееве»: серед гілок з квітами та листям 24 півфігури, унизу — дві напівлежачі постаті, угорі — зображення Богоматері з Немовлям і двох херувимів. Відомий і такий варіант композиції: дві пари постатей («Благовіщення», преподобні Антоній і Феодосій), розділені широким рослинним орнаментом⁶³. Інша гаптована композиція — не менш цікава: дві гнучкі гілки, переплітаючись, утворюють у центрі вертикальну лінію з медальйонів, у медальйонах і заглибленнях між ними вміщено 16 постатей святих, фігури Богородиці з Немовлям, папи Климентія, Бога Саваофа та двох янголів. Унизу, починаючись на підніжжі Климентія, і далі на тканині вишито напис: «Леонтієм Уласенко року 1714 місяця листопада дня 5 ця епитрахиль створилася». Обличчя та руки постатей живописні. Відомо, що ця пам'ятка надійшла з Домницького монастиря Різдва Богородиці⁶⁴.

Гаптування на епитрахілях виконували «у прикріп» золотними та срібними нитками, пряденими з блакитними і зеленими шовковими.

Не менш важливим елементом священицького вбрання були поручі. У колекції єпархіального давньосховища їх нараховувалося 60 пар⁶⁵. Їх виготовляли з блакитного шовку, на синій полотняній підкладці, з гаптованою композицією «Благовіщення»: на одній поручі — постать Богородиці за аналоєм, на другій — архангела Гавриїла. Обидві фігури стоять під арками, оточеними рослинними мотивами. Гаптування виконували золотними та срібними нитками «у прикріп». Руки вишивали шовком, риси обличчя — шовком по саєту. З такою самою гаптованою композицією, але на коричневому оксамиті, надійшов комплект поручей із с. Локнисте Менського району.

З містечка Короп до колекції місцевого сховища старожитностей потрапив комплект поручів із зеленого оксамиту на коричневій полотняній підкладці. На одній вигаптувано постать препо-

добного Антонія, на другій — преподобного Феодосія; фігури розміщено під уквітчаними арками.

Зберігся й донині в колекції Чернігівського історичного музею комплект поручів середини XVIII ст., який надійшов із с. Хоромне. Вони виготовлені із зеленого оксамиту на зеленій шовковій підкладці. На поручах зображено постать святиителя Амвросія Медіоланського на хмарах, уміщена в медальйон, що оточений рослинним орнаментом. Обличчя та руки святого — живописні⁶⁶.

Підризники виготовляли з вовни, полотна, шовку чи репсу на полотняній підкладці. Цікавим було їхнє художнє оздоблення: від килимової вишивки вазонів із квітами чи зображень драконів до звичайної вишивки «у хрестик»⁶⁷.

Покрівці XVII — першої половини XVIII ст. — це літургійний набір, який використовували тільки для божественної літургії, виготовляли з вишневого, зеленого, темно-малинового оксамиту чи малинового, рожевого атласу. Траплялися покрівці із зеленуватої чи коричневої шовкової тканини⁶⁸. Інколи українським майстриям вдавалося вміло комбінувати різні за кольором тканини. Наприклад, центральну частину покрівця робили зеленою, а кінці — з бежевого шовку на коричневій оксамитовій підкладці (до речі, підкладка у XVII ст. була необов'язковим елементом).

На центральній частині вигаптовували такі композиції: п'ятифігурну сцену «Введення в храм Богородиці» (на кінцях — дві постаті, півпостать і зображення Святого Духа); букет з чотирьох квіток, оточений обабіч рослинним орнаментом, де тло зашите срібними нитками; чашу з Немовлям Ісусом Христом, поставлену на престол, і двох янголів з рипідами (на кінцях — постаті архангелів під арками); чашу з Немовлям в оточенні трьох херувимів (на кінцях — поколінні постаті архангелів під арками). Центральну частину та кінці обшивали зеленою, бежевою, червоною, червонувато-коричневою або малиною торочкою⁶⁹.

Гаптування виконували золотними та срібними нитками «у прикріп». Риси облич та руки постатей вишивали шовком по саету чи пряденими з чорним і зеленим шовком нитками «у при-

кріп». Розміри покрівців у XVII — першій половині XVIII ст. становили від 30 см × 30 см до 39 см × 39 см.

У другій половині XVIII ст. були поширені покрівці з вишневого оксамиту чи палевого шовку, а кольорова гама підкладок обмежувалася блакитними відтінками. Робили їх із шовкової чи полотняної тканини. Це одна, не менш цікава, особливість оздоблення покрівців того періоду: центральну частину та кінці виробу обшивали зеленою, світло-коричневою або триколірною торочкою⁷⁰.

Значний інтерес становить покривець другої половини XVIII ст., який нині зберігається в місцевому історичному музеї, а був пожертвований давньосховищу Троїцькою церквою с. Халявин Чернігівського району⁷¹. У центрі композиції — медальйон з променями та монограмою Ісуса Христа, на кінцях — херувими. Обличчя та руки зображених постатей — живописні.

Привертає увагу також воздух XVII ст., який був пожертвований храму Різдва Пресвятої Богородиці Домницького монастиря Іваном Головчаївком за відпущення гріхів, що засвідчує відповідний вишитий напис: «Року божого 1696 [або 1693, остання літера нечітка. — К. Л.] місяця травня... я, раб божий Іван з дружиною своєю Анастасією із дітьми своїми Іваном, Марією і іншими вклав воздух цей за відпущення гріхів своїх». Воздух виготовлено із зеленого атласу на синій полотняній підкладці та обшито коричневою торочкою. У вигаптуваній композиції «Покладання до гробу»⁷² простежуємо характерні риси стилю бароко: вираження неспокою, чуттєвості, віри в чудеса.

Гаптовану композицію з таким самим сюжетом містить воздух кінця XVII ст. з вишневого оксамиту на коричневій узорній шовковій підкладці, що надійшов до місцевого історичного музею з Михайлівської церкви м. Вороніж Глухівського повіту⁷³.

Як засвідчують описи, на воздухах вигаптовували такі композиції: «Преображення», «Богоматір Знамення», «Розп'яття». Найпоширенішим матеріалом для виготовлення воздухів слугував малиновий атлас чи оксамит, рідше — світло-

коричневий візерунковий шовк. Тканина та колір підкладки були обмеженими — сині бавовна чи шовк. Обшивали виріб зеленою або блакитною торочкою⁷⁴.

Для другої половини XVIII ст. притаманне виготовлення воздхув з бордового оксамиту на блакитній шовковій підкладці. Поширена в ті часи композиція — «Се агнець божий» з по-статтю Іоанна Предтечі із чашею в лівій руці, де лежить Немовля Ісус Христос. Зображення вміщували в орнаментальний медальйон з краплеподібних мотивів. Винятком був воздх із зеленого (середина) та бордового (краї) оксамиту на двох підкладках — білій бавовняній і салатовій атласній. По краю обшитий золотно-срібною тасьмою та світло-коричневою торочкою. Вигаптувана срібними нитками по «карті» наскрізним швом композиція складається з трьох вертикально розташованих великих стилізованих рослинних мотивів, що утворюють деревоподібне зображення, уміщене в прямокутну рамку й обрамлене гірлядою з квіток і листя⁷⁵.

Найповніше особливості світосприйняття індивіда початку XVII ст. ілюструють українські плащаниці. Вони пройняті відчуттям трагічної суперечливості людини та світу, захопленням і великою печаллю. На жаль, у Чернігівському історичному музеї збереглася лише одна плащаниця з культового надбання церковного сховища старожитностей.

¹ *Филарет (Гумилевский)*. Историко-статистические описания Черниговской епархии. — Чернигов, 1873–1874. — Кн. 1–7.

² *Коваленко О. Б.* Архієпископ Філарет (Гумілевський) і розвиток історичного краєзнавства на Україні // Релігійна традиція в духовному відродженні України: матеріали Всеукр. наук. конф. — Полтава, 1992. — С. 117, 118.

³ *Тарасенко О. Ф.* Архієпископ Філарет (Гумілевський) та його внесок у розвиток церковно-історичних студій в Україні в середині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002.

⁴ *Сластен Артемий, прот.* Жизнь и деятельность архиепископа Черниговского и Нежинского Филарета (Гумилевского) в историко-богословском осмыслении: дис. ... канд. богословия. — К., 2004.

⁵ Див.: *Черненко О., Ясновська Л.* Археологічні дослідження П. М. Добровольського на

У першій половині XVIII ст. в Україні під час шиття плащаниць використовували переважно темно-синій оксамит на підкладці, яку зшивали зі шматків червоного полотна та блакитного шовку. Вигаптували композицію із зображенням розпростертого тіла Ісуса Христа, оточеного написом «Благообразный Иосиф...», та з херувимом і головою орла в кутках. Гаптували срібними нитками «в прикріп» по підстеленню і «карті». Тіло Христа виконували живописно⁷⁶. Вплив стилю бароко позначився і на декоративному оздобленні плащаниць. За основу брали малиновий атлас, тло майстрині зашивали срібними нитками, підкладки обшивали золотною торочкою. Відбулися зміни й у сюжетах зображень: замість звичних букетів з'явилися вишиті знаряддя страстей як символ страждань.

Отже, розвиток історичної науки наприкінці XIX ст., започаткування при єпархії архівної та церковно-археологічної комісії, подвижницькі зусилля духовенства та мирян, усвідомлення важливості збереження культурного та духовного надбання зумовили виникнення єпархіального музею церковних старожитностей. Колекція культових предметів Чернігівського єпархіального давньосховища представляє церковне мистецтво, що є надзвичайно цікавим об'єктом для етнографічних досліджень.

Чернігово-Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1999. — № 5. — С. 34–40.

⁶ *Дроздов В.* Датоване срібло XVII ст. у Чернігівському державному музеї // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / за ред. М. Грушевського. — К., 1928. — С. 325–340.

⁷ *Дроздов В.* Учреждение Черниговского Епархиального Дрвлекранилища // Черниговские епархиальные известия. — 1908. — № 14. — Часть неоф. — С. 512–516.

⁸ Чернігів і Північне Лівобережжя... — С. 235.

⁹ Вклад Черниговской архивной комиссии в изучение и охрану памятников архитектуры и искусства // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника. — Чернигов, 1987. — С. 26, 27; Деятельность Черниговской архивной комиссии (1896–1918)

по розвитку історичного краєзнавства // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению: тез. докл. и сообщ. – К., 1987. – С. 139, 140.

¹⁰Хімич Я. З історії православних церковних музеїв (давньосховищ) в Україні // Вісн. книжк. палати. – 2004. – № 4. – С. 40–43.

¹¹Гейда О. С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XIX – на початку XX ст.: до постановки проблеми // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 187–195.

¹²Гейда О. С. Охорона і вивчення пам'яток церковної архітектури на Чернігівщині (II пол. XVII – I пол. XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2–3. – С. 38–41.

¹³Синельник І. Колекція культових предметів у збірці Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: з історії формування та вивчення // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2006. – Чис. 13. – Ч. 2. – С. 178–188.

¹⁴Зайченко В. Гаптовані ікони XVIII–XIX ст. // Родовід. – 1999. – Чис. 17. – С. 41–47.

¹⁵Арендар Г. Гданське срібло у зібранні Чернігівського історичного музею // Скарбниця української культури: зб. наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 2 – С. 72–75.

¹⁶Светачова І. Колекція мідної культової пластики Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського // Скарбниця української культури: матеріали ювіл. наук. конф., присвяч. 100-річчю Чернігівського іст. музею ім. В. Тарновського. – Чернігів, 1996. – С. 37, 38.

¹⁷Тарасенко О. Ф. Перші філаретівські читання // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 138.

¹⁸Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х., 1993. – С. 175.

¹⁹Спочатку нариси Філарета (Гумілевського) друкувалися в журналі «Черниговские епархиальные известия» (1861–1872), потім «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» було видано окремо в семи томах (1874).

²⁰Коваленко О., Ткаченко В. Володимир Дроздов – історик, музейний працівник // Чернігівщина краєзнавча: календар 2005. – К., 2004. – С. 518.

²¹Дроздов В. Зазнач. праця. – С. 511.

²²Добровольський П. М. К біографії Філарета (Гумілевського), архієпископа Черниговского // Черниговские епархиальные известия. – 1907. – № 22. – С. 512.

²³Дроздов В. Зазнач. праця. – С. 513.

²⁴Дроздов В. Учреждение Черниговского Епархиального Древлехранилища // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 15. – Часть неоф. – С. 578.

²⁵Там само. – С. 581.

²⁶Там само. – С. 582.

²⁷Див.: Хімич Я. Мистецькі скарби Церковно-Археологічного музею при Київській Духовній Академії (1872–1923) // Вісн. Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – 2006. – № 2. – С. 75–79.

²⁸Див.: Мандзюк Ф. Г. Володимир-Волинський Свято-Успенський собор: історичний нарис. – Луцьк; К., 2001. – С. 80.

²⁹Див.: Кошель О. Між церквою і наукою: історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920). – К.; Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 52.

³⁰Дроздов В. Учреждение Черниговского Епархиального Древлехранилища // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 15. – Часть неоф. – С. 581.

³¹Горностаїв В. В. Програма досліджень в області релігійного і громадянського мистецтва для XIV Археологічного з'їзду в Чернігові // Древности. Труды Императорского Московского Археологического общества. – М., 1900. – Вып. 1. – С. 32–38.

³²Белецкий А. Отдел церковных древностей на XIV-м археологическом съезде в Чернигове. – Чернигов, 1909. – С. 4.

³³Гейда О. С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XIX – на початку XX ст.: до постановки проблеми // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 191.

³⁴Див.: Устав Черниговского епархиального древлехранилища. – Чернигов, 1907. – С. 12.

³⁵Там само. – С. 2.

³⁶Там само. – С. 8.

³⁷Там само. – С. 10.

³⁸Там само. – С. 11.

³⁹Дроздов В. Учреждение Черниговского Епархиального Древлехранилища // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 15. – Часть неоф. – С. 580.

⁴⁰Там само. – С. 596.

⁴¹Див.: Журнал церковно-археологической комиссии при Черниговском епархиальном древлехранилище № 1 // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 7. – Часть оф. – С. 225–230; Чернігівщина краєзнавча: календар 2005. – К., 2004. – С. 206–208.

⁴²Церковно-археологическая комиссия при Черниговском епархиальном древлехранении // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 7. – Часть оф. – С. 238.

⁴³Там само. – С. 240–244.

⁴⁴Дроздов В. Учреждение Черниговского Епархиального Древлехранилища // Чернигов-

ские епархиальные известия. – 1908. – № 15. – Часть неоф. – С. 588.

⁴⁵ Там само. – С. 591.

⁴⁶ Там само. – С. 595.

⁴⁷ Там само. – С. 588, 589.

⁴⁸ Див.: Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 25–46.

⁴⁹ Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. 3. – С. 52.

⁵⁰ Руденок В. Чернігів – подорож 100 років назад. – Чернігів, 1998. – С. 35.

⁵¹ Ісаєнко О., Мудрицька В. Історія Чернігівського епархіального давньосховища // Родовід. – 1996. – № 14. – С. 64.

⁵² Там само.

⁵³ Див.: Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – С. 268.

⁵⁴ Описание вещественных и письменных памятников Черниговского епархиального древлехранилища // Сборник Черниговского епархиального древлехранилища. – Чернигов, 1908. – Вып. 1. – С. 1–50.

⁵⁵ Див.: Зайченко В. В. Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. – Чернігів, 1991.

⁵⁶ Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – С. 67–69.

⁵⁷ Там само. – С. 6.

⁵⁸ Зайченко В. В. Знач. праця. – С. 5.

⁵⁹ Там само. – С. 6.

⁶⁰ Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – С. 85.

⁶¹ Там само. – С. 70–72.

⁶² Черниговский соединенный музей городской и ученой комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Каталог музея. – Чернигов, 1915. – № 2906.

⁶³ Див.: Зайченко В. В. Знач. праця. – С. 6–8; Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – С. 70–72.

⁶⁴ Зайченко В. В. Знач. праця. – С. 8.

⁶⁵ Див.: Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – С. 72–75.

⁶⁶ Див.: Зайченко В. В. Знач. праця. – С. 8–10.

⁶⁷ Див.: Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 76–81.

⁶⁸ Там само. – С. 86–92.

⁶⁹ Зайченко В. В. Знач. праця. – С. 12.

⁷⁰ Там само. – С. 17.

⁷¹ Там само. – С. 18.

⁷² Див.: Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – С. 82–86.

⁷³ Зайченко В. В. Знач. праця. – С. 22.

⁷⁴ Там само. – С. 23.

⁷⁵ Див.: Описание вещественных и письменных памятников Черниговского епархиального древлехранилища // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 14. – С. 518–526; Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – С. 36–40.

⁷⁶ Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – С. 36–40.